

JAN DRAUS
Rzeszów

STANISŁAW KOT
– HISTORYK KULTURY I WYCHOWANIA

Prof. Stanisław Kot (1885-1975) należał do najwybitniejszych uczonych polskich I połowy XX w. Jego bogaty dorobek naukowy w zakresie historii kultury i wychowania już w okresie międzywojennym „uczynił go jednym z nielicznych przedstawicieli Polski w historiografii europejskiej”¹. Aleksander Brückner w maju 1939 r., będąc na łożu śmierci, powiedział: „aby wszystkie pozostałe po nim rękopisy i notatki przekazać Kotowi, bo tylko Kot potrafi je odpowiednio wykorzystać”².

Oprócz nauki prof. Kot miał jeszcze drugą pasję: politykę. Już w gimnazjum, do którego uczęszczał w Rzeszowie, włączył się w nurt polityki i tkwił w niej – z niewielkimi przerwami – do końca swojego długiego, 90-letniego życia. W okresie gimnazjalnym i podczas studiów działał w „Promieniu”, w latach I wojny światowej pełnił funkcję szefa Biura Prasowego Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego w Krakowie (szefem tego departamentu był Władysław Sikorski). Później – od 1933 r. – działał w Stronictwie Ludowym, współpracując blisko z Wincentym Witosem, a następnie we Froncie Morges. Apogeum działalności politycznej prof. Kota przypadło na lata 1939-1944. Jako współpracownik gen. Sikorskiego pełnił w jego rządzie funkcję ministra, wicepremiera (1939-1941), a następnie ambasadora RP w Moskwie i Kujbyszewie (1941-1942) i ministra stanu ds. Bliskiego Wschodu w Jerozolimie (1942-1943). Po tragicznej śmierci gen. Sikorskiego zasiadał w rządzie Stanisława Mikołajczyka jako minister informacji i dokumentacji (1943-1944). W 1945 r., gdy został utworzony w Warszawie Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej z Mikołajczykiem jako wicepremierem, prof. Kot powrócił na krótko

¹ H. B a r y c z, *Stanisław Kot – życie i dzieło*, [w:] S. K o t, *Polska Złotego Wieku a Europa. Studia i szkice*, wyboru dokonał, przygotował do druku i wstępem opatrzył H. Barycz, Warszawa 1987, s. 78.

² W. W e i n t r a u b, *Stanisław Kot (1885-1975)*, „Kultura” (Paryż) 1976, nr 3, s. 157.

do kraju, aby we wrześniu objąć funkcję ambasadora w Rzymie. Natomiast po sfałszowaniu wyborów do Sejmu w 1947 r. i ucieczce Mikołajczyka z kraju, złożył urząd ambasadora i wybrał emigrację, gdzie działał w Polskim Stronnictwie Ludowym³.

Prof. Kot przez całe życie łączył pasję historyka z pasją polityka. Był jednym z tych uczonych, którzy nie tylko rekonstruuja historię, ale sami ją tworzą.

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie sylwetki prof. Stanisława Kota jako uczonego – historyka kultury i wychowania⁴.

Stanisław Kot (ur. 22 października 1885 r. w Rudzie koło Sędziszowa Małopolskiego) pochodził z niezamożnej rodziny chłopskiej. Jego ojciec, Marcin Kot, działacz ruchu ludowego i wieloletni wójt w Czarnej, widząc pasję naukową syna, posłał go najpierw do 2-klasowej szkółki w Czarnej, później do 4-klasowej szkoły elementarnej w Sędziszowie Młp. W latach 1896-1904 Stanisław Kot uczęszczał do I gimnazjum w Rzeszowie. Jako wzorowy uczeń – utrzymujący się z korepetycji udzielanych swoim kolegom – został dostrzeżony przez inspektora Rady Szkolnej Krajowej, Emanuela Dworskiego, i dzięki niemu – po złożeniu matury – otrzymał stypendium im. Jana Towarnickiego i mógł podjąć studia na Uniwersytecie Lwowskim. Za przedmiot swych studiów wybrał filologię klasyczną i polonistykę. Oprócz seminarium polonistycznego u prof. Józefa Kallenbacha i prof. Wilhelma Bruchnalskiego w trakcie studiów Kot uczęszczał także na seminarium historyczne prof. Ludwika Finkla oraz na seminarium pedagogiczne doc. Bolesława Mańkowskiego⁵. Uwieńczeniem tych stu-

³ Na temat politycznej działalności S. Kota istnieje obszerna literatura. Niemal każda pozycja odnosząca się do politycznych spraw II wojny światowej wspomina działalność prof. Kota. Do najważniejszych zaliczyć należy: *W kraju i na emigracji. Materiały z londyńskiego archiwum ministra prof. Stanisława Kota (1939-1943)*, wybór i opracowanie: J. Gmitriuk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski, Warszawa 1989; E. D u r a c z y ń s k i, *Rząd polski na uchodźstwie 1939-1945. Organizacja, personalia, polityka*, Warszawa 1993; F. W i l k, *Profesor Stanisław Kot. Życie i dzieło*, Londyn 1976; W. A n d e r s, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939-1946*, Londyn 1959; M. K u k i e l, *Generał Sikorski. Żołnierz i mąż stanu Polski Walczącej*, Londyn 1970; S. M i k o ł a j c z y k, *Gwałt na Polsce*, Warszawa 1983; A. P a c z k o w s k i, *Stanisław Mikołajczyk czyli klęska realisty (zarys biografii politycznej)*, Warszawa 1991; R. B u c z e k, *Na przelomie dziejów. Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945-1947*, Toronto 1983; t e n ż e, *Stronnictwo Ludowe w latach 1939-1945*, Londyn 1975; a także 2 książki Stanisława Kota: *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1956 i *Rozmowy z Kremlem*, Londyn 1959.

⁴ Sylwetkę prof. Kota jako polityka przedstawił autor niniejszego art. na Kongresie Historyków Wsi i Ruchu Ludowego (1-3 czerwca 1995); referat będzie opublikowany w materiałach kongresu.

⁵ S. K o t, *Wspomnienia*, „Zeszyty Historyczne”, t. XI-XIV, Paryż 1967-1968; J. Ś w i e - b o d a, *Dzieje I Gimnazjum w Rzeszowie w latach 1786-1918*, Rzeszów 1984, s. 129, passim; S. K o t, *Wspomnienia*, [w:] *Szkoła charakterów. Księga Jubileuszowa I Gimnazjum i Liceum*

diów była praca pt. *Wpływ teorii politycznych starożytności klasycznej na idee polityczne Polski w XVI wieku a w szczególności na Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, na podstawie której 13 sierpnia 1909 r. uzyskał doktorat. Rozprawa ta, łącząca w sobie 3 elementy: polonistyczny, filologiczno-klasyczny i politologiczny, wytyczyła nie tylko obszar zainteresowań naukowych Kota, ale również drogę jego późniejszych badań.

Ważnym wydarzeniem w dalszej karierze naukowej Kota było zetknięcie się z prof. Stanisławem Estreicherem z Uniwersytetu Jagiellońskiego, który jesienią 1909 r. przybył do Lwowa w celu poszukiwania współpracowników do *Encyklopedii Polskiej*, wydawnictwa Akademii Umiejętności w Krakowie. Jakkolwiek Kot nie miał jeszcze własnych publikacji, to opinie o jego studiach i pracy doktorskiej, jak również sugestie jego lwowskich profesorów, zdecydowały o tym, że prof. Estreicher zamówił u niego kilka artykułów z dziejów szkolnictwa i wychowania w XVI w.⁶ W 1910 r., kiedy Stanisław Kot odwiedził w Krakowie prof. Estreichera, za jego sugestią postanowił opuścić Lwów i przenieść się do Krakowa. Zawiązana wówczas przyjaźń na niwie współpracy naukowej trwała aż do tragicznej śmierci prof. Estreichera 28 grudnia 1939 r. w obozie koncentracyjnym w Oranienburgu. W swoich wspomnieniach o prof. Estreicherze, w styczniu 1945 r. prof. Kot napisał m.in.: „Ubył w parę miesięcy po Brücknerze – drugi wielki polihistor i humanista polski”⁷.

Zanim jednak nastąpiło przeniesienie się Kota do Krakowa w 1910 r., na łamach redagowanego przez doc. Bolesława Mańkowskiego czasopisma „Muzeum” opublikował on 2 rozprawy: *Andrzej Frycz z Modrzewa o wychowaniu i szkole* oraz *Szkola Lewartowska. Z dziejów szkolnictwa ariańskiego w Polsce* (Lwów 1910).

Jesienią 1910 r. Kot, rezygnując z posady suplenta, czyli nieegzaminowanego zastępcy profesora w jednym z lwowskich gimnazjów (pracował od 1909 r.), i przerywając studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Lwowskiego (1908-1910), zamieszkał w Krakowie, poświęcając się badaniom naukowym. Jako

w Rzeszowie, opracował J. Świeboda, Rzeszów 1985, a. 49-59; W. W. S o r o k a, *Stanisław Kot: Scholar*, „The Polish Review”, 21(1976), nr 1-2, s. 93-112; J. T a z b i r, *Stanisław Kot (22.X.1885-26.XII.1975)*, „Kwartalnik Historyczny”, 1976, nr 3, s. 752; J. H u l e w i c z, *Mańkowski Bolesław Ferdynand*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Kraków 1974, t. XIX, s. 514-516; M. P i ł k o w s k i, *Profesor Stanisław Kot. Ludowiec, uczonec i polityk*, „Zeszyty Muzeum Polskiego Ruchu Ludowego”, 1993, nr 7, s. 43-61; 1994, nr 8, s. 52-71.

⁶ S. K o t, *Stanisław Estreicher*, [w:] *Straty kultury polskiej 1939-1944*, red. A. Ordęga, T. Terlecki, t. II, Glasgow 1945, s. 65.

⁷ Tamże, s. 110.

miejsce zatrudnienia przyjął posadę nauczyciela w IV gimnazjum⁸. Wkrótce, z inicjatywy prof. Estreichera i dzięki życzliwości ówczesnego sekretarza generalnego Akademii Umiejętności w Krakowie – prof. Bolesława Ulanowskiego, Stanisław Kot dostąpił zaszczytu wystąpienia na posiedzeniu Wydziału Filozoficzno-Historycznego Akademii, referując swoją dysertację doktorską (22 lutego 1911 r.). Ten naukowy debiut Kota spotkał się nie tylko z dobrą opinią członków Akademii (głos zabierali m.in. tacy uczeni, jak Szymon Askenazy, Wincenty Zakrzewski), ale z inicjatywy tego wymagającego i krytycznego grona uczonych wyłoniła się propozycja dalszej pracy naukowej – habilitacji na Uniwersytecie Jagiellońskim, której Kot jednak nie przyjął, gdyż – jak później napisał do prof. Zakrzewskiego – „nie czuł się wówczas na siłach, aby podjąć obowiązki docenta”⁹.

W tym samym 1911 r. w „Rozprawach Wydziału Historyczno-Filozoficznego” Akademii ukazał się skrót doktoratu Kota pt. *Wpływ starożytności klasycznej na teorie polityczne Andrzeja Frycza z Modrzewa* (Kraków 1911), a w rok później – pierwsza samodzielna książka *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI-XVIII wieku* (Lwów 1912)¹⁰.

Dobra pozycja naukowa w środowisku krakowskim zachęcała Stanisława Kota do dalszych badań nad kulturą umysłową Polski, w szerszym jednak kontekście – europejskim. W tym celu podjął starania w Akademii Umiejętności o roczne stypendium z Fundacji Edukacyjnej im. Wiktora Osławskiego, której celem było kształcenie „młodych Polaków na profesorów wyższych uczelni galicyjskich”¹¹. Referentem w komitecie stypendialnym w sprawie przyznania tego stypendium był prof. Ignacy Chrzanowski. Wypowiadając się w kwestii przygotowania naukowego i wartości prac kandydata, prof. Chrzanowski składował: „Moim zdaniem, nie tylko p. Kot zasługuje na stypendium Osławskiego, ale nieprzyznanie mu tego stypendium byłoby ciężką krzywdą wyrządzoną nauce polskiej”¹². W wyniku tej opinii akademia przychyliła się do prośby młodego naukowca i przyznała mu stypendium na rok 1912/1913. W tym okresie Kot pracował w archiwach i bibliotekach Francji, Belgii, Holandii, Anglii, Szwajcarii i Niemiec, przy czym głównym ośrodkiem jego studiów był

⁸ B a r y c z, dz. cyt., s. 21.

⁹ M. J. N e d z a, *Polityka stypendialna Akademii Umiejętności w latach 1878-1920. Fundacja Gałęzowskiego, Pileckiego i Osławskiego*, Wrocław 1978, s. 44.

¹⁰ H. B a r y c z, *Stanisław Kot historyk polskiego odrodzenia i reformacji*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 28(1978), s. 48.

¹¹ N e d z a, dz. cyt., s. 18.

¹² Tamże, s. 43.

Paryż, gdzie w Bibliotece Narodowej pracował nad źródłową literaturą polityczną okresu reformacji, szkoły tzw. monarchomachów i okresu absolutystycznego. Ponadto słuchał wykładów na Sorbonie, Faculté de Droit oraz uczestniczył w seminariach w École Pratique des Hautes Études. Kiedy złożył Akademii Umiejętności sprawozdanie ze swych studiów zagranicznych, prosząc zarazem o przedłużenie stypendium na kolejny rok, Komitet Stypendialny – biorąc pod uwagę „osiągnięcia naukowe i zapał stypendysty” – bez wahania pozytywnie załatwił prośbę Kota. Umożliwiło mu to prowadzenie badań w Paryżu nad polityczną literaturą francuską XVIII w. oraz zapoznanie się z francuskim ruchem pedagogicznym XVII i XVIII w. Z Paryża napisał do Akademii Umiejętności: „doszedłem do wniosku, że obydwie nasze wybitne reformy wychowania (Konarskiego i Komisji Edukacyjnej) były bardzo zawisłe od ówczesnej literatury i prób praktycznych francuskich, a zwłaszcza dzieje Komisji Edukacyjnej, tak co do jej pomysłu, jak organizacji i programów, wyjaśnione być mogą dostatecznie dopiero w związku z pedagogiką francuską”¹³. Ponadto Kot penetrował archiwa i biblioteki Niemiec i Szwajcarii. Powrócił do Krakowa wiosną 1914 r.

W okresie I wojny światowej Stanisław Kot włączył się w działalność polityczną, kierując Biurem Prasowym i Informacji Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego w Krakowie. Nie pracował wówczas naukowo. Dopiero po likwidacji NKN-u, kiedy wrócił do zawodu nauczycielskiego w jednym z krakowskich gimnazjów, ponownie zajął się pracą naukową. W krótkim czasie przygotował 2 książki: *Andrzej Frycz-Modrzewski. Studium z dziejów kultury polskiej* i *Rzeczypospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*. Pierwsza z nich, oparta na wcześniejszych badaniach z czasów lwowskich, została znacznie uzupełniona, druga stanowiła owoc 2-letnich badań archiwalnych na Zachodzie Europy. Na podstawie rękopisu monografii o Fryczu Modrzewskim Stanisław Kot wniósł w październiku 1918 r. podanie do Rady Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego o przeprowadzenie habilitacji. Po burzliwej politycznej dyskusji na temat działalności politycznej Kota w NKN-ie większość Rady Wydziału (składającej się z „pasywistów” narodowej demokracji) sprzeciwiła się staraniom czynnego w latach wojny „aktywisty”, wspierającego politykę państw centralnych, i pod pretekstem nieprzyjmowania prac w rękopisie wstrzymała rozpoczęcie przewodu habilitacyjnego. Kiedy w 1919 r. ukazały się drukiem obydwie książki Kota, sprawa ta ponownie trafiła pod obrady Rady Wydziału. Pomimo że kwestię tę referował prof. Ignacy

¹³ Tamże, s. 44.

Chrzanowski, po kolejnej politycznej debacie wniosek o otwarciu przewodu habilitacyjnego został odrzucony. Jednocześnie jednak Rada Wydziału w formie uchwały zażądała od Kota oświadczenia potępiającego „własne stanowisko zajęte w czasie wojny i wyrażającego z tego powodu żal”¹⁴. W odpowiedzi na tę uchwałę Rady Wydziału z 14 listopada 1919 r. dr Stanisław Kot napisał m.in.: „Pomimo wszystko, chociaż gorąco pragnę uzyskać możliwość pracy naukowej na szerszym terenie i zdaję sobie sprawę, że przez obecne oświadczenie narażam się na odtrącenie od Świetnego Grona w obecnym jego składzie, oświadczam kategorycznie, że kilkuletniej bezinteresownej pracy organizacyjnej czy publicystycznej dla Legionów, prowadzonej z uszczerbkiem zdrowia, funduszków i rzekomej kariery, nie wstydzę się, nie wypieram, ani nie żałuję, a przeciwnie, lata te, w których choć w skromnej mierze zdołałem się przyczynić do powstania polskiej siły zbrojnej, uważam za najpiękniejsze w moim życiu i z powodu takiego przekonania w pierwszym rządzie żądanej deklaracji złożyć nie mogę. Ale nawet gdybym doszedł do przekonania, że pracowałem dla błędnej idei, nie złożyłbym tej deklaracji, gdyż ze stanowiska honoru obywatelskiego i ludzkiego, uważam ją za nieprzyzwoitą i nieuczciwą. Wolno Panom podanie moje przyjąć lub odrzucić, ale jakim prawem wymagają Panowie ode mnie, abym uczynił krok upadający, jakim bez wątpienia byłoby wypieranie się własnej działalności politycznej i swoich przekonań dla uzyskania celu praktycznego, dla zdobycia naukowego stanowiska? Mnie ta propozycja nie ubliża [...]. Ale jak Panowie możecie nie dostrzec, że Wasza propozycja ubliża Wam i Uniwersytetowi, którego honor reprezentujecie? Wszak według niej, gdybym się upodlił, to zasługiwałbym na dopuszczenie do habilitacji i wówczas uznalibyście mnie za godnego zaufania w Waszym gronie? [...]”¹⁵.

Po tym głośnym, a zarazem stanowczym oświadczeniu dra Kota, kiedy ukazały się drukiem obydwie jego książki, a nadto rozprawa pt. *Geneza Komisji Edukacyjnej* (1919) sprawa habilitacji ponownie wróciła na Radę Wydziału. Wyłoniona wówczas komisja do rozpatrzenia wniosku 5 grudnia 1919 r. orzekła, że nie widzi żadnych przeszkód dopuszczenia dra Kota do habilitacji. W połowie stycznia 1920 r. Rada Wydziału powołała referentów: Ignacego Chrzanowskiego, Jana Łosia, Stanisława Windakiewicza i Wacława Sobieskiego, którzy jednogłośnie zawnioskowali o dopuszczeniu Kota do kolokwium. Odbyło się ono 21 lutego 1920 r., a 2 dni później – wykład habilitacyjny nt. *Rozmiary i znaczenie kulturalne podróży naukowych za granicę w okresie humanizmu*

¹⁴ W i l k, dz. cyt., s. 7-8.

¹⁵ B a r y c z, *Stanisław Kot – życie i dzieło*, s. 28.

i reformacji. Na wykładzie tym był obecny ówczesny rektor – prof. Stanisław Estreicher oraz wszyscy członkowie Rady Wydziału Prawa UJ, co było wyrazem uznania dla postawy Kota i jego dorobku naukowego. W dniu 12 marca 1920 r. Rada Wydziału Filozoficznego jednomyślnie przyjęła habilitację oraz powzięła uchwałę o powołaniu dra Kota na stanowisko profesora nadzwyczajnego i powierzyła mu pierwszą w Polsce katedrę historii kultury¹⁶. W 1921 r. Stanisław Kot został powołany w poczet członków Polskiej Akademii Umiejętności, w 1926 r. zaś otrzymał tytuł profesora zwyczajnego¹⁷.

Z chwilą uzyskania katedry historii kultury w Uniwersytecie Jagiellońskim rozpoczął się dla prof. Kota nowy etap pracy naukowej. Koncentrowała się ona głównie na twórczości naukowej, organizacji badań nad dziejami reformacji i historii wychowania, seminarium z historii kultury oraz licznych inicjatywach wydawniczych.

Twórczość naukowa prof. Kota była skupiona z jednej strony na historii wychowania, z drugiej zaś na zagadnieniach reformacji i intelektualnych stosunkach Polski z Zachodem (XVI-XVIII w.). Problematyka ta była kontynuacją dotychczasowych badań i zainteresowań Kota. Do najważniejszych jego rozpraw z zakresu historii wychowania można zaliczyć następujące publikacje: *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1793* (Kraków 1923), wydana z okazji 150-rocznicy powołania KEN, oraz *Reforma szkolna Stanisława Konarskiego* (Kraków 1923), opublikowana na okoliczność 150-rocznicy zgonu ks. Stanisława Konarskiego. W 1923 r. zainicjował również wydanie *Ustaw szkolnych Stanisława Konarskiego*, które ukazały się w 1925 r. z obszernym wstępem Kota, uzupełnionym o nieznane dotąd materiały z rzymskiego archiwum Kurii Generalnej ks. Pijarów. Ponadto opublikował wiele prac nowatorskich, m.in.: *Pierwsza szkoła protestancka w Polsce. Z historii wpływów francuskich na kulturę polską* („Reformacja w Polsce”, t. 1, Warszawa 1921), w której przedstawił pierwszą w Polsce szkołę, założoną przez różnowierców w Pińczowie; *Wielkie reformy pedagogiczne w XVIII wieku* („Przegląd Współczesny”, t. 11, 1923); *Adama Czartoryskiego i Ignacego Potockiego projekty urządzania wychowania publicznego*, [w:] *Epoka wielkiej reformy*, Lwów 1923) oraz *La réforme de l'instruction publique en Europe au XVIII-e siècle et la Commission de l'Éducation Nationale en Pologne* (Kraków 1924). Ukoronowaniem tych studiów prof. Kota

¹⁶ W. Weintraub, *Charting New Ways for Polish Cultural History: Stanisław Kot*, „Organon”, 1983, nr 16/17, s. 86.

¹⁷ G. Rhode, *Drei polnische Historiker – drei Persönlichkeiten der Zeitgeschichte. Zum Tode von M. Kukiel [...] Oskar Halecki [...] und Stanisław Kot*, „Jahrbucher für Geschichte Osteuropas”, 24(1976), s. 528.

nad dziejami szkolnictwa i myśli pedagogicznej była *Historia wychowania* wydana w 1924 r. w wersji 2-tomowej, przeznaczona dla studentów uniwersytetu. Niebawem *Historia wychowania* ukazała się także w wersji skróconej pt. *Dzieje wychowania* (1926) jako podręcznik dla seminariów nauczycielskich¹⁸. Ich uzupełnieniem było 2-tomowe wydanie *Źródeł do historii wychowania* (1929-1930). Książki te „świetne przez swą jasność wykładu i przejrzystą, elegancką konstrukcję stały się tuż po wyjściu podstawowymi podręcznikami tak dla wydziałów pedagogicznych uniwersytetów, jak i dla seminariów akademickich. Zadaniem, jakie sobie Kot w nich postawił, było przedstawienie teorii i praktyki wychowania nie w oderwaniu, ale na tle prądów umysłowych, stosunków społecznych, życia gospodarczego [...]. Nie ma w dzisiejszej Polsce podręczników historii wychowania, które by potrafiły książki Kota zastąpić”¹⁹. Warto wspomnieć, że *Historia wychowania* należy do największych osiągnięć prof. Kota. Od momentu jej wydania do dnia dzisiejszego – nawet w okresie totalitaryzmu komunistycznego, kiedy prof. Kot był na tzw. indeksie – studenci pedagogiki korzystali z tego klasycznego podręcznika akademickiego. W 1957 r. na bazie „odwilży popaździernikowej” uczniowie prof. Kota, profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego: Henryk Barycz i Jan Hulewicz, podjęli starania o ponowne wydanie *Historii wychowania*. Pomimo że wydawnictwo Ossolineum propozycję przyjęło i dzieło to zostało uzupełnione przez prof. Barycza, Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk („cenzura”) nie dopuścił do publikacji²⁰. Dopiero w 1994 r., w III Rzeczypospolitej, po 60 latach od pierwszego wydania, *Historia wychowania* (t. 1 i 2) ponownie została wydana (wg wydania z 1934 r.) przez wydawnictwo „Żak” w Warszawie i nadal służy studentom. Oprócz *Historii wychowania* w 1927 r. prof. Kot wraz z prof. Ignacym Chrzanowskim wydali, również dla celów dydaktycznych, tzw. chrestomatię pt. *Humanizm i reformacja w Polsce. Wybór źródeł do ćwiczeń uniwersyteckich* (Lwów 1927). Ten zbiór tekstów źródłowych znacznie wykracza poza dzieje wychowania i odnosi się do dziejów kultury polskiej w XV i XVI w.

Drugą dziedziną twórczości naukowej prof. Kota były dzieje reformacji i stosunki intelektualne Polski z zagranicą. Z tego zakresu nauki opublikował on w okresie międzywojennym kilkadziesiąt rozpraw, m.in.: *Michał Twaróg*

¹⁸ H. B a r y c z, *Historia kultury, nauki, oświaty i wychowania w Uniwersytecie Jagiellońskim*, [w:] *Studia z dziejów Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1967, s. 198-214.

¹⁹ W. W e i n t r a u b, *O współczesnych i o sobie. Wspomnienia, sylwetki, szkice literackie*, Kraków 1994, s. 464-465.

²⁰ B a r y c z, *Stanisław Kot – życie i dzieło*, s. 85.

z *Bystrzykowa i Jan Schilling, pośrednicy między ruchem filozoficznym paryskim a Krakowem na przełomie XV i XVI wieku* („Archiwum Komisji dla Badania Historii Filozofii w Polsce”, t. 2, 1921); *Polacy w Bazylei za Zygmunta Augusta. U źródeł polskiej myśli krytycznej XVI wieku* („Reformacja w Polsce”, t. 1); *Jana Kochanowskiego podróże i studia zagraniczne* ([w:] *Studia staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brücknera*, Kraków 1928); *Hugo Grotius a Polska. W 300-lecie dzieła o Prawie wojny i pokoju* („Reformacja w Polsce”, t. 4, 1926); *Z dziejów propagandy polskiej w XV wieku. Dyplomaci polscy w Neapolu* („Prace Polonistyczne”, t. 12, 1927); *Stosunki Polaków z uniwersytetem lowańskim. W 500-rocznicę otwarcia Uniwersytetu w Lowanium* („Minerwa Polska”, t. 1, 1927); *Helmstedt i Zamość. Z dziejów kultury humanistycznej* (Zamość 1929); *Polacy na studiach w Orleanie* ([w:] „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, 1920, nr 4); *Stosunki Polski z humanizmem szwajcarskim ok. połowy XVI wieku* ([w:] *Z dziejów kultury humanistycznej w Polsce*, Kraków 1920); *Publikacje nowych uniwersytetów w XVI wieku. Królewiec i Zamość* (Kraków 1929); *Ideologia polityczna i społeczna Braci Polskich, zwanych arianami* (Kraków 1932); *Anglopolonica. Angielskie źródła rękopiśmienne do stosunków kulturalnych Polski z Anglią*, „Nauka Polska”, 20(1935); *Oddziaływanie Braci Polskich zwanych Socynianami w Anglii* („Reformacja w Polsce”, t. 7-8, 1936); *Polska Złotego Wieku wobec kultury Zachodu* (*Kultura staropolska*, Warszawa 1932), *Świadomość narodowa w Polsce wiek XV-XVII*, „Kwartalnik Historyczny”, 3(1938). Ponadto prof. Kot wydał Szymona Maricjusza z Pilzna *Korespondencję z lat 1551-1555* („Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, PAU, t. 16, z. 2, Kraków 1929) z obszernym wstępem pt. *Humanisci polscy między sobą*. Niezależnie od tego, uczestnicząc w licznych kongresach czy sesjach historycznych, wygłosił kilka ważnych referatów, które później ukazały się drukiem. W 1933 r. na VII Międzynarodowym Kongresie Nauk Historycznych w Warszawie prof. Kot przedstawił referat pt. *La culture polonaise à l'époque de la renaissance* (*Kultura polska w epoce renesansu*)²¹, na VIII zaś Międzynarodowym Kongresie Nauk Historycznych w Zurychu zreferował problem stosunków polsko-szwajcarskich w epoce humanizmu i reformacji (*Les relations polono-suisse à l'époque de l'Humanisme et de la Réforme*)²². Wcześniej, w 1923 r., na podobnym Kongresie w Brukseli prof. Kot wygłosił wykład nt. *Nauczanie publiczne w Europie a Komisja Edukacyjna*,

²¹ Referat został opublikowany w: S. K o t, *Polska Złotego Wieku a Europa*, Warszawa 1987, s. 114-195.

²² Referat ten ukazał się drukiem w: *Pologne-Suisse*, Warszawa 1938.

w 1928 r. zaś, w Oslo, zaproponował wydanie korespondencji humanistów europejskich w XV i XVI w.²³

Bogaty i znaczący dorobek prof. Kota²⁴ z zakresu historii wychowania i dziejów reformacji szedł w parze z licznymi inicjatywami organizacyjnymi i wydawniczymi w jednej i drugiej dziedzinie. W 1919 r., chcąc ożywić badania nad historią wychowania, wykorzystując znajomość z ówczesnym Ministrem Wyznań religijnych i Oświecenia Publicznego Tadeuszem Łopuszańskim, doprowadził do powołania ministerialnej Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce z siedzibą w Krakowie. Jakkolwiek prezesem tej Komisji został ówczesny prezes PAU Kazimierz Morawski, to jednak duszą jej był Stanisław Kot, pełniący funkcję sekretarza. Dzięki jego zdolnościom organizacyjnym niebawem zostały utworzone oddziały tej Komisji w Warszawie i we Lwowie. Kot, skupiwszy wokół tej komisji liczne grono współpracowników (42 członków i 35 korespondentów), zainicjował wiele badań z zakresu historii wychowania, a także po raz pierwszy podjął myśl zbiorowego opracowania dziejów szkolnictwa w okresie zaborów oraz zinwentaryzowania zasobów archiwalnych i rękopiśmiennych znajdujących się w archiwach i bibliotekach polskich. Dla celów informacyjnych, ułatwiających współpracę oraz prezentację badań, zainicjował wydanie czasopisma „Wiadomości z Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce”, redagowane przez prof. Stanisława Łempickiego. Pismo to ukazywało się w latach 1922/23, lecz upadło z przyczyn finansowych. Później, w latach 1926-1929, miejsce „Wiadomości” zajęła „Minerwa Polska”, także redagowana przez prof. Łempickiego²⁵. Niezależnie od tego prof. Kot jako sekretarz komisji rozpoczął wydawanie 3 serii książkowych: Prace Monograficzne, Biblioteka Polskich Pisarzy Pedagogicznych, Źródła do Dziejów Wychowania i Szkolnictwa. W serii Prace Monograficzne ukazało się 6 książek, w Bibliotece Polskich Pisarzy Pedagogicznych wydano 3 pozycje (m.in. Szymona Maricjusza *O szkołach*), w serii zaś Źródła do Dziejów Wychowania i Szkol-

²³ Referat został opublikowany w: S. K o t, *Programme d'une Coopération Internationale en vue d'une publication du Corps épistolaire de humanistes des XV-e et XVI- siècles*, [w:] *Pologne au VI-e Congrès International des Sciences Historiques*, Warszawa 1930.

²⁴ Dorobek naukowy prof. Kota nie został do tej pory zinwentaryzowany (ok. 300 publikacji). Próbę jego usystematyzowania podjął Soroka (art. cyt., s. 110-112). Częściowy wykaz publikacji znajduje się na końcu 2 książek S. Kota: *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego*, Londyn 1956, s. 575-577; *Rozmowy z Kremlem*, Londyn 1959, s. 334-336 oraz w *Słowniku współczesnych pisarzy polskich*, t. II, Warszawa 1964, s. 76-78. Różne pozycje są prezentowane w cytowanej literaturze.

²⁵ H. B a r y c z, *Rozwój historii oświaty, wychowania i kultury w Polsce*, Kraków 1949, s. 30.

nictwa – 2 pozycje (m.in. *Archiwum Kuratorii Wileńskiej ks. A. Czartoryskiego*). Wszystkie serie były redagowane przez prof. Kota. W 1926 r. – z powodu trudności finansowych – zaniechano wydawania książek, w 1927 r. zaś – z tych samych przyczyn – Komisja do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce została rozwiązana²⁶.

Prof. Kot, chcąc ratować dorobek komisji, natychmiast podjął starania w PAU o powołanie podobnego ciała. Po 3 latach ciągłych interwencji, w 1929 r., doprowadził do podziału istniejącej od 1876 r. Komisji do Dziejów Literatury i Oświaty na 2 komisje: Komisję Historii Literatury Polskiej, podległej wydziałowi pierwszemu Akademii, oraz Komisję dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa, będącą komisją dla wszystkich wydziałów PAU, której został przewodniczącym. Organem Komisji dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa było „Archiwum”, w ramach którego do 1939 r. ukazało się 5 tomów: 2 o charakterze monograficznym i 3 publikacje źródłowe²⁷. Ponadto w 1929 r., z inicjatywy prof. Kota, Komisja Historyczna Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego w Krakowie rozpoczęła wydawanie Biblioteki Klasyków Pedagogicznych, w ramach której wydano dzieła Locka, Rousseau i Komeńskiego²⁸.

Ogromny był również wkład prof. Kota do organizacji badań nad dziejami reformacji. Bolejąc nad ich stanem (wyraził to jeszcze w 1912 r. w rozprawie pt. *Stan badań nad reformacją polską i przedstawienie jej w wykładzie szkolnym*, Muzeum, Lwów 1912), zainicjował utworzenie w Warszawie w 1919 r. Towarzystwa do Badania Dziejów Reformacji w Polsce. Towarzystwo to dało podstawy finansowe do wydawania pisma „Reformacja w Polsce” pod redakcją prof. Kota. W latach 1921-1939 ukazało się 10 tomów tego pisma, wokół którego „powstał znakomity zespół współpracowników i liczący się na świecie ośrodek studiów nad reformacją”²⁹. Ponadto w 1925 r. w ramach PAU powołał Komitet dla Wydawania Źródeł do Dziejów Życia Umysłowego w Dobie Humanizmu (Stosunki z zagranicą), w 1932 r. zaś, w ramach wydawnictw Kasy Mianowskiego, prof. Kot utworzył serię wydawniczą Zabytki Literatury z Doby reformacji³⁰. Jeżeli Komitet dla Wydawania Źródeł z przyczyn ubogiej kasy

²⁶ T e n ż e, *Rys działalności Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce (1919-1929)*, „Chowanna”, 10(1939), z. 4, s. 145-164.

²⁷ T e n ż e, *Komisja dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce Polskiej Akademii Umiejętności (1929-1952)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, 53(1952), nr 7-10, s. 515-518; J. H u l e w i c z, *Historia wychowania i oświaty*, [w:] *Polska Akademia Umiejętności 1872-1952. Nauki humanistyczne i społeczne*, Wrocław 1974, s. 225-235.

²⁸ B a r y c z, *Stanisław Kot – życie i dzieło*, s. 31.

²⁹ W e i n t r a u b, *O współczesnych*, s. 471.

³⁰ H. B a r y c z, *O niedoszłym wydawnictwie Polskiej Akademii Umiejętności Źródeł do*

PAU nie wydał żadnego tomu, to w serii Zabytki Literatury z Doby Reformacji ukazała się tylko jedna pozycja: Szymona Budnego *O urządzie miecza używającym* (przedruk traktatu z 1583 r.), w opracowaniu prof. Kota.

Prof. Wiktor Weintraub, chcąc podsumować twórczość i działalność prof. Kota na niwie badań reformacji, napisał: „W historii badań nad dziejami reformacji stanowisko Kota jest przełomowe. Tak przez to, co sam napisał, jak i przez to, co zorganizował. Wstyd powiedzieć, ale przed pierwszą wojną światową w badaniach w tej dyscyplinie prym przed Polakami wiedli obcy, Niemcy i Rosjanie, Dalton, Lubowicz, Kariejew, Wotsche, Volker i inni [...]. Ale dzisiaj (dzięki prof. Kotowi) poważniejsza praca nad reformacją, bez uwzględnienia dorobku nauki polskiej byłaby nie do pomyślenia. Tę rolę nauki polskiej w światowym dorobku studiów nad reformacją łatwo unaoczni każdemu zajrzenie do takich nowszych studiów, jak Delia Cantimoriego *Eretici italiani del Cinquecento* (1939), Amerykanina E. M. Wilbura pierwszy tom wielkiej *A History of Unitarianism* (1945) czy też książka innego amerykańskiego historyka G. H. Williamsa *The Radical Reformation* (1962). Wielka w tym zasługa Kota”³¹.

Oprócz tych licznych inicjatyw organizatorskich i wydawniczych prof. Kota szczególne miejsce zajmuje ukazująca się do dnia dzisiejszego Biblioteka Narodowa. Prof. Kot – jako jej twórca i redaktor – postawił sobie jeden cel: wydawanie arcydzieł literatury polskiej i obcej z krytycznym omówieniem tekstów na takim poziomie, aby z jednej strony książki te służyły szkołom i uniwersytetom, z drugiej zaś, aby mogły zaspokoić potrzeby miłośnika literatury i zapewnić ciągłość tradycji kulturalnej. Wydawcą Biblioteki Narodowej była założona przez prof. Kota w 1919 r. Krakowska Spółka Wydawnicza, której akcjonariuszami byli profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego. Po załamaniu się tej spółki rolę wydawcy przejął Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Lwowie³². To znakomite wydawnictwo, które prof. Julian Krzyżanowski nazwał kiedyś „polską Everyman’s Library”, redagowane do 1947 r. przez prof. Kota, a później przez jego ucznia prof. Jana Hulewicza, było i jest ważną instytucją polskiego życia kulturalnego. Biblioteka Narodowa już w pierwszych latach II Rzeczypospolitej skutecznie konkurowała z tomikami Biblioteki Powszechnej

dziejów życia umysłowego Polski (kilka wspomnień i dokumentów), „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”, 29(1984), s. 5-32.

³¹ W e i n t r a u b, *O współczesnych*, s. 470-471.

³² *Almanach „Biblioteki Narodowej” w pięćdziesięciolecie wydawnictwa 1919-1969*, Wrocław 1969, s. 27, passim; J. H u l e w i c z, *Ossolińska seria „Biblioteka Narodowa” (1919-1969), dorobek i perspektywy*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, 7(1972), s. 209-233.

Zuckerkindla w Złoczowie czy Biblioteką Arcydziel Pisarzy Polskich i Obcych Feliksa Westa w Brodach. Na 125 tomów wydanych do 1939 r. prof. Kot sam opracował i wstępem zaopatrzył następujące: Juliana Niemcewicza *Powrót posła* (Kraków 1919) oraz ks. Piotra Skargi *Kazania sejmowe* (Kraków 1925). Warto wspomnieć, że wstęp prof. Kota do *Kazań sejmowych* stał się wielkim wydarzeniem naukowym, gdyż po raz pierwszy został odczytany polityczny sens kazań w kontekście historycznym³³.

Niezależnie od Biblioteki Narodowej, prof. Kot redagował z ramienia PAU Bibliotekę Pisarzy Polskich, której zadaniem było udostępnienie staropolskich tekstów literackich³⁴.

Jako zamiłowany badacz kultury staropolskiej prof. Kot współpracował z mieszkającym w Berlinie Aleksandrem Brücknerem. Kot drukował jego teksty w *Reformacji w Polsce* oraz powierzył mu opracowanie 9 tomów Biblioteki Narodowej. To właśnie z inspiracji Kota Brückner napisał 2 monumentalne dzieła: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wydany w 1927 r., oraz 4-tomowe *Dzieje kultury polskiej*, których 3 tomy ukazały się w 1931 r., tom 4 zaś – w opracowaniu Stanisława Kota i Jana Hulewicza – wydano w 1947 r. Ogromny był też udział prof. Kota w przygotowaniu do druku 2-tomowej *Encyklopedii staropolskiej* Brücknera. Stanisław Lam w swoich wspomnieniach napisał: „Wybór właśnie jego osoby okazał się bardzo szczęśliwy, gdyż Kot w «oszlifowanie» drogocennych kamieni autora włożył tyle umiejętności i wiedzy, a tyle także pietyzmu dla dokonań swego starszego przyjaciela, iż całej Encyklopedii wyszło to na pożytek niemały... Tam gdzie tematy wykraczały poza kompetencje «adiustatora» tekstu, zwracał się prof. Kot do innych specjalistów”³⁵. Natomiast sam Brückner, tuż przed śmiercią w 1939 r., dziękując Kotowi za współudział w opracowaniu *Encyklopedii*, napisał: „Uczony o znakomitej wiedzy, szerokich widnokręgach, najbystrzejszym sądzie, nie żałował drogiego czasu swego, aby dopilnować wykonania, braki zastępować, szczerby wygładzać – S. Kotowi winienem i na tym miejscu złożyć wyrazy żywej wdzięczności za współpracę”³⁶.

³³ W. W e i n t r a u b, *Biblioteka Narodowa ongiś a dziś*, [w:] *Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII-XX w. Księga ofiarowana Janowi Hulewiczowi*, Wrocław 1977, s. 299-304.

³⁴ W e i n t r a u b, *O współczesnych*, s. 482.

³⁵ S. L a m, *Życie wśród wielu*, Warszawa 1968, s. 108.

³⁶ J. H u l e w i c z, *Aleksander Brückner jako historyk kultury polskiej*, [w:] *W trzydziestolecie śmierci Aleksandra Brücknera*, Kraków 1971, s. 11-30; H. B a r y c z, *Aleksander Brückner*, „Kwartalnik Historyczny”, 53(1939-1945, 1946), z. 3-4, s. 661-686.

Prof. Kot był także jednym z najaktywniejszych członków Komitetu Redakcyjnego oraz jednym z najczynniejszych współautorów *Polskiego słownika biograficznego*, redagowanego przez Władysława Konopczyńskiego. Wśród wielu biogramów ogłosił m.in. 2 życiorysy profesorów angielskich: Leonarda Coxa, wykładającego w Akademii Krakowskiej w XV w., i Williama Bruce'a, wykładającego w Akademii Zamojskiej na przełomie XVI i XVII w.³⁷

Niezwykle ważną dziedziną działalności naukowej prof. Kota były jego wykłady i seminaria z historii kultury i wychowania. Wykłady przyciągały studentów nie tylko z Wydziału Filozoficznego. Z seminariów natomiast, dzięki niezwykle zdolnościom dydaktycznym i erudycji, uczynił ognisko studiów nad poznaniem przeszłości polskiej kultury i wychowania we wszystkich jego epokach i najbardziej charakterystycznych momentach rozwoju. Z tych głośniejszych seminariów – jak napisał prof. Barycz – „powstała historyczno-kulturalna szkoła Kota, jedna z trzech – obok szkoły Askenazego i Handelsmana – najwydatniejszych i przysparzających historiografii najbogatszy poczet pracowników w trzech pierwszych dziesiątkach lat naszego stulecia”³⁸. Wśród uczniów prof. Kota byli nie tylko przyszli historycy, ale również poloniści i socjologowie, osoby różnych narodowości, poglądów i przekonań oraz pochodzenia społecznego. W jego seminariach studiowali m.in.: ks. Stanisław Bednarski (jezuita), Stanisław Bodniak (Uniwersytet Poznański), Wiktor Weintraub (Uniwersytet Harvarda), Henryk Barycz i Jan Hulewicz (Uniwersytet Jagielloński), John William Rose (dyrektor Instytutu Sławistyki Uniwersytetu Londyńskiego), Józef Feldman (Uniwersytet Jagielloński), Ignacy Zarębski, Jerzy Zathej, Marek Wajsblum, Józef Tichy (Uniwersytet Praski), ks. Kazimierz Drzymała (jezuita), ks. Józef Chechelski, Jerzy Turowicz („Tygodnik Powszechny”), Maria Czapska (pisarka emigracyjna), Wanda Wasilewska (działaczka komunistyczna), Alodia Kawecka-Gryczowa, Stanisław Szczotka, Wanda Bobkowska i Stanisław Skrzyszewski (działacz komunistyczny, minister oświaty PRL). Na seminaria Kota przyjeżdżali także studenci warszawscy, np. Bogdan Suchodolski i Tadeusz Mikulski. Wspomnieć warto, że pod opieką naukową prof. Kota pisał swą monografię o Komisji Edukacji Narodowej Ambroise Jobert³⁹.

³⁷ H. B a r y c z, *Pięćdziesięciolecie Polskiego Słownika Biograficznego*, „Kwartalnik Historyczny”, 1986, z. 1, s. 487.

³⁸ B a r y c z, *Stanisław Kot – życie i dzieło*, s. 46.

³⁹ *W kraju i na emigracji*, s. 317; H. B a r y c z, *Wspomnienie o ks. Stanisławie Bednarskim*, „Pamiętnik Literacki”, 36(1946), z. 1-2, s. 9-20; A. J o b e r t, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773-1794). Jej dzieło wychowania obywatelskiego*, przekład i uzupełnienia M. Chamcówna, przedmowa H. Barycz, Wrocław 1979, s. 5.

Przełomowym momentem w życiu naukowym prof. Kota był rok 1933. Jako przeciwnik zamachu majowego i czynny działacz opozycji antysanacyjnej (Centrolewu, Frontu Morges) oraz organizator głośnego „protestu brzeskiego” polskich uczonych (list otwarty z 10 grudnia 1930 r. do prof. Adama Krzyżanowskiego, pisma BBWR, podpisany przez 44 profesorów) przeciwstawiał się również projektowi ustawy o szkołach wyższych (uchwalona 15 marca 1933), przygotowywanej przez ministra Janusza Jędrzejewicza, z powodu ograniczania samorządu szkół akademickich i dającej ministrowi prawo znoszenia katedr. Przeciwko temu projektowi ustawy w 1932 r. prof. Kot zawiązał w Uniwersytecie Jagiellońskim tajny komitet do spraw obrony samorządności wyższych uczelni oraz rozwinął szeroką akcję odczytową i propagandową w całej Polsce. W warszawskim Towarzystwie Edukacji Narodowej, w listopadzie 1932 r., wygłosił odczyt nt. *Podstawy historyczne współczesnej organizacji szkół akademickich*, w którym przeciwstawiał się pozbawianiu uczelni samorządu, krępowaniu ich wolności, a zarazem hamowaniu rozwoju nauki. Ten odczyt został wydany w formie broszury przez Stowarzyszenie Chrześcijańsko-Narodowe Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, a także znalazł się w książce zbiorowej pt. *W obronie wolności szkół akademickich* (Kraków 1933), której Kot był jednym z redaktorów. Kiedy projekt tej ustawy uchwalony został przez Sejm, we wrześniu 1933 r. rozpoczęła się akcja likwidowania katedr (zlikwidowano 52 katedry) i oczyszczania uniwersytetów z ludzi będących w opozycji antysanacyjnej. Pierwszym profesorem, który 1 października 1933 r. stracił katedrę, był Stanisław Kot. Pomimo że w jego obronie podjęła jednomyślną uchwałę Rada Wydziału Filozoficznego UJ, wystąpili seminarzyści podpisując protest do ministra Jędrzejewicza (nie podpisał tylko Stanisław Skrzyszewski), protestowali również uczeni i publicyści, prof. Kot musiał z uniwersytetu odejść⁴⁰. W tej sytuacji 48-letni profesor przeszedł na emeryturę, oddając się pracy naukowej w ramach Polskiej Akademii Umiejętności i działalności politycznej w Stronnictwie Ludowym. Pomimo tej politycznej represji wobec prof. Kota, nie mogąc się pogodzić z utratą wybitnego uczonego, wbrew zakazowi powierzono mu zajęcia dydaktyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim (były to głównie seminaria), a także proszono go o recenzje prac doktorskich i habilitacyjnych. Oprócz tego władze UJ 2-krotnie występowały do ministra WRiOP o ponowne powołanie Kota na katedrę: w 1934 r. na Katedrę Historii Literatury (po odejściu prof. Stanisława Windakiewicza na emeryturę) i w 1937 r. o reaktywowanie Katedry Historii Kultury, wykorzystując liberalny kurs wobec szkół wyższych przez

⁴⁰ W i l k, dz. cyt., s. 10.

ówczesnego ministra WRiOP prof. Wojciecha Świątosławskiego⁴¹. Obydwie próby zakończyły się niepowodzeniem. Natomiast PAU, chcąc niejako zrekomensować utratę katedry i utrzymać prof. Kota w aktywności intelektualnej, przyznała mu w 1934 r. stypendium zagraniczne na badania stosunków kulturalnych Polski z Zachodem. Prof. Kot przez prawie 5 miesięcy pracował w archiwach i bibliotekach Paryża, Londynu, Cambridge, Oxfordu, Brukseli, Berlina i Drezna. Powróciwszy na krótko do kraju w 1935 r. ponownie wyjechał na Zachód. Tym razem na zaproszenie Collège de France, w celu wygłoszenia 4 wykładów o polskim antytrinitaryzmie na tle europejskim. Wykłady te ukazały się drukiem w 1936 r., w Liège, pt. *Le mouvement antitrinitaire au XVI-e et XVII-e siècle*. Ponadto prof. Kot wygłosił w Paryżu odczyt w Société de Slavissants Français o właściwościach kultury staropolskiej, drukowany później w „Revue d’Histoire Économique et Sociale” (1936). Otrzymał również zamówienie do napisania rozprawy o dziejach tolerancji religijnej w Polsce od „Revue d’histoire moderne”⁴².

Wyjazdom zagranicznym prof. Kota w 1934 i 1935 r. towarzyszyły trudności paszportowe, interwencje u władz państwowych sekretarza generalnego PAU prof. Stanisława Kutrzeby, a nawet Ignacego Paderewskiego, przebywającego wtedy w Szwajcarii. Na początku 1936 r., gdy prof. Kot otrzymał zaproszenie do wygłoszenia wykładów w uniwersytetach i towarzystwach naukowych w Holandii, władze odmówiły mu wyjazdu. Zezwolono mu natomiast na wyjazd do Czechosłowacji, gdzie w lutym i marcu 1937 r. przeprowadził kwerendę archiwalną w Archiwum Arcybiskupim w Kromieryżu, archiwach państwowych w Brnie, Ołomuńcu i Opawie. Gdy powrócił z Czechosłowacji, zezwolono mu na wyjazd do Holandii, dokąd podążył w maju 1937 r. Niestety nie na wykłady, których termin wygłoszenia minął, lecz w celach kwerendy archiwalnej w Rotterdamie i Amsterdamie. W dniu 14 czerwca 1937 r. na forum PAU prof. Kot wygłosił ostatni w swym życiu wykład (19. z kolei) nt. *Stosunki kulturalne polsko-morawskie w XV wieku*, będący pokłosiem badań archiwalnych w Czechosłowacji. Zaraz po tym wyjechał na kolejne wyprawy badawcze do Gdańska, Królewca, Berlina, Amsterdamu, Lejdy i Londynu. Z powodu przemęczenia – jak napisał w liście adresowanym do PAU – przerwał pracę z końcem lipca i powrócił do kraju⁴³. Ostatnia jego podróż do archiwów miała miejsce w gru-

⁴¹ B a r y c z, *Historia kultury, nauki, oświaty i wychowania*, s. 210.

⁴² B a r y c z, *Stanisław Kot*, s. 53-54.

⁴³ Prof. Kot, powróciwszy do kraju, włączył się w działalność SL, które w myśl uchwały kongresu SL z 11 stycznia 1937 r. organizowało strajki chłopskie. W dniu 30 sierpnia 1937 r. policja aresztowała prof. Kota w jego mieszkaniu w Zakopanem i przewiozła go do Krakowa. Pomi-

dniu 1937 r.; odwiedził wtedy biblioteki i archiwa w Gdańsku, Królewcu, Brukseli, Wiedniu i Berlinie. Wrócił do Krakowa w lutym 1938 r.⁴⁴

Pod koniec 1938 r. z inicjatywy uczniów i przyjaciół prof. Kota zawiązał się komitet, który na okoliczność zbliżającej się 55-rocznicy urodzin profesora (1885-1940) i 20-lecia powołania go na Katedrę Historii Kultury (1920-1940) postanowił wydać księgę pamiątkową. Dzięki finansowemu wsparciu Ossolineum i przychylności właściciela drukarni w Cieszynie – Pawła Mitreği – w ciągu paru miesięcy 35 autorów złożyło swe prace, m.in. byli to Aleksander Brückner i Stanisław Estreicher, który miał dostać tekst we wrześniu 1939 r. Na początku sierpnia 1939 r. było wydrukowanych pierwszych 15 arkuszy. Niestety wybuch II wojny światowej przerwał tę pracę. W okresie okupacji księga uległa zniszczeniu, z wyjątkiem rozprawy Wacława Borowego pt. *Stosunki kulturalne polsko-angielskie na przestrzeni wieków*. Do tego pomysłu powrócono w 1946 r. z inicjatywy Henryka Barycza i Jana Hulewicza. Autorzy, którzy przeżyli okupację, zrekonstruowali swoje teksty, a także dodali artykuły nowych autorów. Dzięki przychylności Jana Gebethnera, w 1949 r. księgę wydano pt. *Studia z dziejów kultury polskiej. Książka zbiorowa*. Ponieważ prof. Kot był już politycznym emigrantem, cenzura nie zezwoliła na umieszczenie dedykacji. Dlatego na stronie tytułowej widnieją tylko czerwone litery „SK” (Stanisławowi Kotowi)⁴⁵.

Okres II wojny światowej to lata „ugorowania” prof. Kota jako uczonego. Działalność polityczna i obowiązki państwowe w polskim rządzie na emigracji nie pozwoliły mu – podobnie jak podczas I wojny światowej – na prowadzenie badań naukowych. Pracę naukową rekompensował pomocą dla polskich uczonych, literatów i twórców, wspomagał instytucje naukowe i kulturalne na obczyźnie poprzez Fundusz Kultury Narodowej, agendę rządową, którą z ramienia rządu wspomagał i nadzorował⁴⁶. Wspierał także działalność polskiego szkolnictwa na obczyźnie, zwłaszcza w okresie, kiedy pełnił funkcję ministra stanu

mo nacisków ministra Witolda Grabowskiego, 4 września 1937 r. sędzia śledczy, dr Władysław Rzońca, uwolnił prof. Kota z braku dowodów winy. Kwestię tę poruszają: S. G l a s e r, *Urywki wspomnień*, Londyn 1974, s. 74-79; H. B a r y c z, *Aresztowanie prof. Stanisława Kota w 1937 roku*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 34-35(1985), s. 48-56; E. B i e l e n i n, *Szkice z przeszłości*, Warszawa 1980; Z. N a g ó r s k i, *Ludzie mego czasu. Sylwety*, Paryż 1964.

⁴⁴ *W kraju i na emigracji*, s. 319.

⁴⁵ B a r y c z, *Stanisław Kot*, s. 56.

⁴⁶ J. H u l e w i c z, *Działalność Funduszu Kultury Narodowej w dziedzinie pomocy dla kraju (1940-1945)*, „Studia i materiały z dziejów nauki polskiej”, seria A, z. 12, 1968, s. 204; T. S u l i m i r s k i, *Fundusz Kultury Narodowej 1939-1946, Nauka polska na obczyźnie 1939-1960*, t. III, Londyn 1967, s. 4-8.

do spraw polskich na Bliskim Wschodzie, w Jerozolimie⁴⁷. Jako minister i wicepremier Rządu RP dbał również o *image* polskiej nauki w środowiskach naukowych Wielkiej Brytanii, wygłaszając m.in. wykłady na uniwersytecie w Liverpoolu (1943) i Edynburgu (1944). W 1941 r. z okazji nadania mu doktoratu *honoris causa* przez Uniwersytet w Oxfordzie, wygłosił cykl wykładów o polskiej tradycji uniwersytecko-naukowej, które zostały wydane pt. *Five Centuries of Polish Learning* (Oxford 1941, wyd. II – 1944, przedruki: Bombaj 1944, Cuuning-Chiny 1944). Druga rozprawa prof. Kota, mówiąca o rodowodzie kulturalnym Mikołaja Kopernika z okazji 400-rocznicy śmierci polskiego astronoma, została opublikowana w 1943 r. w „Polish Science and Learning”. Również w 1943 r. Kot zainicjował w Londynie prace nad wydawnictwem ilustrującym rozmiar strat poniesionych przez kulturę i naukę polską w okresie wojny i okupacji. Redakcję nad wydawnictwem objęli: prof. Jan Hulewicz, kierownik Funduszu Kultury Narodowej, i prof. Tymon Terlecki. Ostatecznie praca ta pt. *Straty kultury polskiej 1939-1944* (tom 1 i 2) ukazała się po zakończeniu wojny, w 1945 r., pod red. Adama Ordęgi (ps. Jana Hulewicza, który postanowił wrócić do kraju) i Tymona Terleckiego, nakładem Książnicy Polskiej w Glasgow, przy wsparciu finansowym Funduszu Kultury Narodowej. W tomie 2 prof. Kot opublikował obszerny szkic biograficzny, połączony ze wspomnieniami o swoim przyjacielu, prof. Stanisławie Estreicherze⁴⁸.

Na początku lipca 1945 r., kiedy prof. Kot powrócił do kraju i gdy okazało się, że w Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej nie obejmie resortu oświaty, lecz zostanie ambasadorem polskim w Rzymie (myślał o Paryżu), podjął starania o sprowadzenie ze Lwowa swoich notatek i materiałów do pracy naukowej, które w sierpniu 1939 r. zdeponował w domu prof. Tadeusza Ostrowskiego. Dzięki przychylności radzieckiego ministerstwa spraw zagranicznych dotarły one do Rzymu na początku 1947 r., kiedy prof. Kot już nosił się z zamiarem rezygnacji ze stanowiska ambasadora⁴⁹. W okresie pełnienia urzędu ambasadora prof. Kot odegrał ważną rolę na niwie popularyzacji kultury polskiej we Włoszech. W dniu 22 stycznia 1947 r. wygłosił w Wenecji, na forum Stowarzyszenia Włosko-Polskiego im. F. Nullo, wykład nt. *Wenecja w oczach Polaków na przestrzeni dziejów*, opublikowany później w formie broszury. W rok później (9 stycznia) miał odczyt w Instytucie Bolońskim nt. *Wiekowe*

⁴⁷ Zagadnienie to zostało omówione w książce: J. D r a u s, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939-1950*, Lublin 1993.

⁴⁸ *Straty kultury polskiej 1939-1944*, s. 61-110.

⁴⁹ S. K o t, *Wspomnienia z początkowego okresu II wojny światowej*, „Przegląd Polonijny”, 1981, z. 2, s. 117.

związki *Polski z Bolonią*, wydany w 1949 r. w ramach prac Instytutu dla Dziejów Uniwersytetu Bolońskiego. O kulturze polskiej także wygłosił cykl wykładów w Rzymie w 1947 r.⁵⁰ W 1948 r. włoska Accademia dei Lincei powołała prof. Kota w poczet swoich członków.

Po złożeniu dymisji z funkcji ambasadora, w 1948 r. prof. Kot zamieszkał początkowo w Paryżu, a później przeniósł się na stałe do Londynu, stając się politycznym emigrantem (miał wówczas 63 lata). Chociaż był u schyłku swojej działalności twórczej, podjął na nowo prace badawcze. Do 1960 r., czyli do momentu, kiedy zapadł na chorobę oczu, ciągle pracował w archiwach i bibliotekach. W ciągu tych 12 lat wzbogacił swój dorobek o około 20 rozpraw. Opublikował m.in.: *Basel und Polen XV-XVII Jh* ([w:] *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, t. I, 1950), *Promieniowanie Strasburga na Polskę w dobie humanizmu* („Revue des Études Slaves”, t. XXVII, 1951), *Polen in Breda in de XVII-e eeuw* („Jaarboek en Registers van de Geschied-en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda «De Oranjeboom»”, t. VII, 1954), *Old International Insults and Praises*, „Oxford Slavonic Papers”, 7(1957), *Descriptio Gentium di poeti Polacchi secolo XVII*, „Ricerche Slavistiche”, 6(1958), *Die Reise eines Schweizers in Polen im 16 Jahrhundert*, „Schweizerische Zeitschrift für Geschichte”, 8(1958) oraz obszerną pracę z dziejów reformacji *Socinianism in Poland* (Boston 1957). Natomiast w 1953 r. prof. Kot uczestniczył w międzynarodowym kongresie poświęconym idei tolerancji religijnej w Genewie, zorganizowanym z okazji 400-lecia spalenia Michała Serweta, a także w uroczystościach odsłonięcia pomnika teoretyka tolerancji w XVI w. Sebastiana Castelliona w St. Martin du Fresne. Wygłoszony wówczas na kongresie wykład pt. *M. Serwet et S. Castellion. Martyrs et tolerance* został wydany w Bibliothèque d’Humanism le de Renaissance (Genève 1954).

W latach 1953-1955 Stanisław Kot przebywał w Stanach Zjednoczonych w celach badawczych, korzystając ze stypendium fundacji Rockefellera. Zamierzał wówczas napisać historię reformacji w Polsce i Wielkim Księstwie Litewskim. Zamiar ten – choć wielokrotnie podejmowany – nie został jednak zrealizowany. W 1955 r. po powrocie ze Stanów Zjednoczonych wziął udział w Międzynarodowym Kongresie Nauk Historycznych w Rzymie, gdzie poruszył kwestię *Idei Kościoła u heterodoksów w XVI-XVII wieku*⁵¹. W 1959 r. otrzymał

⁵⁰ H. B a r y c z, S. K o t, *Venezia vista dai Polacchi nel corso dei secoli*, Venezia 1947; wykłady prof. Kota w Wenecji i Bolonii zostały opublikowane w jego książce pt. *Polska Złotego Wieku*, s. 307-351.

⁵¹ W. W e i n t r a u b, *Charting New Ways for Polish Cultural History: Stanisław Kot*, „Organon”, 1983, nr 16-17, s. 79-80.

doktorat *honoris causa* Uniwersytetu w Bazylei⁵². Rok później w Instytucie Literackim w Paryżu (1960) wydał ostatnią swoją książkę pt. *Jerzy Niemirycz. W 300-lecie ugody hadzieckiej*.

Wszystkie prace prof. Kota po 1945 r. były publikowane w wydawnictwach zagranicznych. W kraju – jako prywatnemu uczonemu na emigracji – nie dane mu było drukować. Jedynym wyjątkiem było obszerne studium pt. *Geneza i tło historyczne „Biblii litewskiej” S. B. Chylińskiego*, wydrukowane w charakterze wstępu do Nowego Testamentu w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk w 1958 r., a ponadto dwukrotne wznowienia *Powrotu posta Niemcewicza*, w opracowaniu i ze wstępem prof. Kota, w ramach Biblioteki Narodowej (wyd. 5, 1948; wyd. 6, 1950).

Na fali „odwilży popaździernikowej” ówczesny rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, prof. Zygmunt Grodziński (w latach 1909-1910 uczeń Kota we lwowskim gimnazjum), 23 lutego 1957 r. zwrócił się w imieniu Senatu do 72-letniego prof. Kota z zaproszeniem go do powrotu do kraju i objęcia katedry historii kultury. Prof. Kot ze wzruszeniem przyjął zaproszenie, ale jego odpowiedź była negatywna. Napisał m.in.: „Lata mej pracy w UJ uważam za najszczęśliwsze w moim życiu [...]. Wierzę, że okoliczności pozwolą mi w niezbyt dalekiej przyszłości zadośćuczynić szlachetnemu wezwaniu Jego Magnificencji. W obecnej chwili jeszcze nie widzę możliwości powrotu. Jako historyk nie umiem pogodzić się z cenzurą w jakiegokolwiek formie, z presją, naciskami, pogrózkami, zakazami i nakazami krępującymi wolność słowa, swobody badań i ogłaszania ich rezultatów. Jako obywatel, uważający za swój obowiązek uczestniczyć w życiu publicznym narodu, nie widzę jeszcze możliwości działania politycznego w szeregach ruchu, którego jestem członkiem (i przewodniczącym Rady Naczelnej), tj. Polskiego Stronnictwa Ludowego. Gdy tylko zrealizowane będą w kraju te dwa warunki: całkowita wolność nauki i demokratyzacja życia politycznego, nazajutrz stawiam się do wspólnych wysiłków z Wami, którzyście w najcięższych warunkach w pracy nie ustali [...]”⁵³.

Prof. Stanisław Kot nie doczekał niepodległej Polski. W styczniu 1964 r. nastąpił wylew krwi do mózgu. W tym stanie przebywał w szpitalu w Edgware pod Londynem przez 12 lat. Zmarł 26 grudnia 1975 r. w wieku 90 lat. W swoich wspomnieniach o prof. Kocie prof. Wiktor Weintraub napisał: „Z jego śmiercią odchodzi ostatni z współczesnych polihistorów polskich [...]. Jego

⁵² Ponadto prof. Kot był członkiem Królewskiego Czeskiego Towarzystwa Naukowego w Pradze, Ukraińskiego Towarzystwa Naukowego im. T. Szewczenki w Paryżu i Towarzystwa Hugo Crotiusa w Hadze.

⁵³ W i l k, dz. cyt., s. 41-42.

wielką zasługą pozostanie pionierskie wytyczanie nauce historii Polski nowej problematyki, zdobywanie terenów pod nim albo zupełnie zaniedbanych, albo też uprawianych w sposób dorywczy i amatorski [...]. Był też wielkiej miary organizatorem polskiego życia kulturalnego w dwudziestoleciu międzywojennym”⁵⁴.

W 12 lat po śmierci prof. Kota ukazał się w kraju, w serii „Klasyki Historiografii”, obszerny tom jego studiów pt. *Polska Złotego Wieku a Europa* (Warszawa 1987). Jest to zbiór prawie nie znanych dotychczas prac prof. Kota, którego wyboru dokonał jego uczeń, prof. Henryk Barycz (zm. w 1994 r.).

STANISŁAW KOT
– HISTORIAN OF CULTURE AND EDUCATION

S u m m a r y

Professor Stanisław Kot (1885-1975) belonged to the most prominent Polish scholars of the first half of the twentieth century. His rich scientific output pertaining to the history of culture and education made him, as early as the interwar period, one of the few Polish representatives in European historiography. The life and activity of Prof. Kot left their stamp both on the history of science and political history. For he was an example of man who simultaneously pursued science and politics, and he reached a very high social and professional rank in the two provinces. As a professor of the Jagiellonian University he founded a chair of the history of culture, the first chair of this kind in Poland, and it was he who founded the Polish school of the history of culture and education. As an activist of the Peasant Party, Centre-Left and Front Morges which cooperated with Wincenty Witos and gen. Władysław Sikorski, he was during the Second World War a minister, deputy prime minister and ambassador of the Polish Government Abroad. After the war he was an activist of the Polish Peasant Party and ambassador of the Interim Government of National Unity in Rome. In 1947, after the election to the Sejm had been forged, and Stanisław Mikołajczyk escaped from the country, he chose to live abroad.

Prof. Stanisław Kot, as a scholar, was an unquestioned figure in Polish historiography. His scientific output contains over 300 works and is well-known both at home and abroad. His works dealing with the history of the Reformation and history of education play a particular role. We should mention that Stanisław Kot's two-volume *History of Education* was re-edited in the 1990s, and the students of Polish universities use it as their basic academic handbook.

The current renaissance of Prof. Stanisław Kot is a special phenomenon in the history of science, a phenomenon which shows how great was the scholar, and especially how great were his works.

Translated by Jan Kłos

⁵⁴ W e i n t r a u b, *O współczesnych i o sobie*, s. 491.